

נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת יב
תשע"ו • 2016

הפקולטה למדעי היהדות אוניברסיטת בר-אילן

ילדות ונערות בספרות יידיש בעת החדשה המוקדמת

חנה טורניאנסקי

בעבודתי על ספר הזיכרונות שכתבה בידיש גליקל בת לייב ('גליקל האמל', נולדה בהמבורג ב-1645 ונפטרה במץ ב-1724) התוודעתי למטען הספרותי העשיר והמגוון שהיה מנת חלקה בשעה שכתבה את חיבורה, שכן בזיכרונות שהתחילה לרשום למען ילדיה בעקבות מות בעלה בהיותה כבת ארבעים וחמש ארגה המְחברת כעשרים וחמש יחידות סיפוריות מסוגים שונים, מהן ארוכות ומורכבות מאוד, מהן קצרות ואף קצרצרות, כולן יחדיו מהוות כחמישית מהיקף ספרה. בחינה של לשון הסיפורים וסגנונם – על מוצאם, מבית או מחוץ, ועל דרכי התוודעותה של הכותבת אליהם, בשמיעה או בקריאה – לא הותירה ספק בכך שחלק ניכר היטב מהם היא קנתה לה בקריאה בספרים או ספרונים בידיש.¹

מטבע הדברים עולה השאלה הפשוטה מתי וכיצד קנתה לה גליקל את מיומנות הקריאה.² כמו שאלות רבות אחרות בדבר גידולה וחינוכה, גם שאלה זו אינה מוצאת תשובה בספרה, משום שאין היא מרחיבה בו את הדיבור על ימי ילדותה

* זהו נוסח חדש, מורחב ומתוקן של מאמרי 'מיידלעך אין דער אַלטיידישער ליטעראַטור', Walter Röhl und Simon Neuberger (eds.), *Jiddische Philologie. Festschrift für Erika Timm*, Tübingen 1999, עמ' 7*-15. תודה מקרב לב לד"ר רבקה גולדברג על עידודה להעמיד כאן נוסח חדש ומורחב בעברית למאמר זה.

¹ ראו בהרחבה: חנה טורניאנסקי, 'הסיפורים ביצירתה של גליקל האמל ומקורותיהם', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, טז (תשנ"ד), עמ' 41-65.

² למידע נרחב על חינוך הבנות ראו: Edward Framm, *My Dear Daughter: Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth Century Poland*, Cincinnati 2007; ימימה חובב, עלמות אהבוך: חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, ירושלים 2009.

והתבגרותה עד לנישואיה בגיל ארבע-עשרה. אין היא מזכירה אלא שאביה נתן לילדיו, 'בנים כבנות' (בסדר הזה!) חינוך 'במילי דשמיא ובמילי דעלמא',³ ועל אודות המלחמה בין שוודיה לדנמרק שהתרחשה כשהייתה בת עשר בערך היא כותבת: 'אינני יכולה לכתוב חידושי רבים מפני שזה קרה בילדותי וכילדה היה עלי לשבת בחדר'.⁴ מה היו אותם נושאי חינוך ולימוד בעניינים שברוח ובעניינים שבחומר שהאב דאג להנחיל לצאצאיו? ובאיזה מין חדר היה עליה 'לשבת'? האם היה זה בבית או מחוצה לו? האם למדה בו עם אחיה יחד או רק עם אחיותיה? האם לימדו אותה שם גם לקרוא וגם לכתוב? ולקרוא – מה? יידיש או לשון הקודש? מי לימד אותה וכיצד? מה עוד לימדו אותה בחדר? האם כבר אז קראה ספרים או ספרונים? האם התוודעה כבר אז לסיפורים שהיא משלבת ביזכרונותיה?

על חינוך הבנות בתחום אשכנז ועל לימודיהן בעת החדשה המוקדמת, ובפרט כיצד, מתי, היכן ואצל מי רכשו את מיומנות הקריאה, יש בידינו רק קומץ ידיעות, למעשה רק פירווי ידיעות.⁵ לעומת זאת מן המפורסמות הוא שהאוכלוסייה הנשית היא על פי רוב הנמען העיקרי – אך בשום אופן לא הבלעדי – של ספרות יידיש בת הזמן הנדון, הפונה בדרך כלל, כפי שניסח מחברו של ספר ברנט שפיגל, אחד מספרי המוסר הפופולריים ביותר ביידיש, 'לנשים ולגברים שהם כמו נשים משום שאינם יודעים ללמוד הרבה'.⁶ גם אין ספק שספרות יידיש של העת החדשה

³ גליקל: זיכרונות 1691-1719, חוה טורניאנסקי (ההדירה ותרגמה מיידיש), ירושלים 2006, עמ' 49.

⁴ שם, עמ' 55 הערה 47.

⁵ ראו: חוה טורניאנסקי, בין קודש לחול: לשון, חינוך והשכלה במזרח-אירופה, יחידה 7 בחטיבה ב' (לשון וספר) של הקורס: פולין – פרקים בתולדות יהודי מזרח-אירופה ותרבותם, תל אביב תשנ"ד, בפרק 'חינוך הבנות', עמ' 46-57. להרחבת הדיון בשאלות הנדונות בחיבור זה, על יסוד דוגמאות וגישות חדשות, ראו: אבריאל בר-לבב, 'בלשון כפליים: בין עולם הטקסטים הרבניים (בעברית) לעולם הקוראים (ביידיש) אצל רבי שמעון פרנקפורט מאמשרדס', ישראל ברטל, גלית חזן-רוקם, אריקה טים, קלאודיה רונצוויג, עדה רפפורט-אלברט וויקי שיפריס (עורכים), חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי, ירושלים 2013, עמ' 95-122.

⁶ ר' משה הענוכש אלטשולר מפראג, ספר ברנט שפיגל [המְאָה השורפת], בסליה שס"ב, דף יב ע"ב: 'דאש בוך ווערט גימכט טויטש דען וויברין אונ' מאנן דיא דא זיין אז וויבר אונ' קוינן ניט פֿיל לערנן' (הספר הזה נעשה ביידיש לנשים ולגברים שהם כמו נשים משום שאינם יודעים ללמוד הרבה. כאן ולהלן התרגומים הם שלי, ח"ט). הלימוד הנזכר כאן הוא לימוד מן המקורות שבלשון הקודש.

המוקדמת היא ברובה המכריע בעלת מטרות דידקטיות מובהקות, ומיותר להוסיף שכדי להשיג מטרות אלו חייבים הנמען או הנמענת, קודם כול וראשית כול, לדעת לקרוא.

על הדרך שבה למדו הבנים לקרוא בעת ההיא אנו יודעים יחסית הרבה. חדר הבנים על המלמד בו; שיטת התשתית להוראת הקריאה ('קמץ-אלף-אָ - komets-alef-o וכו'), המשלבת תחילה את האות עם הניקוד ולאחר מכן מצרפת אותם למילים שלמות; סידור התפילה, המשמש ללימוד ולתרגול הקריאה; דרכי הוראת החומש ועוד – כל אלה מתועדים במידה כלשהי בשורה של כתבים בני הזמן.⁷ לעומת זאת חדר הבנות עולה בהם רק לעתים נדירות מאוד, וגם זאת כמעט בלא פרטים על שיטת הלימוד והחומר הנלמד, ועל פי רוב רק בשעה שדנים בשאלה אם מותר לבנות ללמוד באותו מקום שלומדים בו בנים.⁸ מן הנאמר במקורות הללו עולה בבירור שבנות לומדות בחדר – אם אצל המלמד עצמו ואם אצל אשתו, המלמדת אותן 'מלאכת נשים'. גם אם לא נאמר כאן במפורש איזה ידע הקנה להן המלמד, סביר להניח שלימוד הקריאה היה היסוד הראשון בלימודן, והוא נועד בראש ובראשונה, כמו אצל הבנים, לצורך קריאה בסידור התפילה.

לימוד ילדות אצל מלמד בחדר עולה גם מדבריו של ר' יעקב עמדין, מגדולי רבני אשכנז במאה השמונה-עשרה, שהביע את התנגדותו לכך בספרו **מגדל עז**:

ולא אוכל לידע מאין בא המנהג הרע הזה עכשיו במדינות הללו ששולחין בנות קטנות לבית המלמד ואפילו הוא רווק מבלי משים לנצח (איוב ד).

⁷ ראו למשל: חווה טורניאנסקי, 'הלימוד בחדר בעת החדשה המוקדמת', עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), אוריאל גלמן (עורך משנה), ה'חדר' – מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזיכרונות, תל אביב תש"ע, עמ' 3-36.

⁸ 'מי שמחזיק בחדרו שלו חמש בתולות אינו רשאי ללמוד חומש עם נערים. [...] מלמד המלמד בחדרו גמרא אפילו הלכה אחת, אינו רשאי להחזיק שום בתולה ללמוד ומכל שכן נער קטן שלמד א"ב' (שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, שמואל גליק [עורך], ניו יורק – ירושלים תשס"ב, עמ' 485); 'כל מלמד שיש לו בחדרו תלמיד הלומד גמרא אינו רשאי להחזיק תלמידים הלומדים סידור וא"ב ומכל שכן שאינו רשאי להחזיק ללמוד בחדרו שום תינוקות[!]', קטנה או גדולה. שאף שהיא לומדת רק מלאכת נשים אצל אשת המלמד מכל מקום היה לא תהיה כזאת בישראל אם לא שאשת המלמד לומדת אתה בשטח [= קומה] אחר, אבל באותו השטח שבעלה מלמד עם הנערים גמרא כנ"ל כלל וכלל לא, אפילו בחדר אחר' (שם, עמ' 491).

ויש להשגיח על זה ולמחות בידיהם, אלא ישלחו אותן ללמוד אצל אשה בקיאה, או ילמדו אותנה בבית אבותיהם ולא בין הילדים שמרגילים אותן לדבר עבירה, אפילו אצל אשה לא ישלחו ללמוד חוץ לביתה פן יתעללו בה הנערים, גם שלא תהיה יצאנית,⁹ ולא תלמוד דרכי יוצאת החוץ. 'הומיה וסוררת בביתה לא ישכנו רגליה. פעם בחוץ פעם ברחובות. אצל כל פינה תארוב' (משלי ז יא-יב). על כן צריך ללמדה דרכי צניעות מנעוריה, ש'כל כבודה בת מלך פנימה' (תהלים מה יד).¹⁰

דברי ביקורתו של הרב והמלצותיו מעידים על קיומן של כמה מסגרות אפשריות ללימוד הבנות נוסף לשליחתן ללמוד בחדר אצל מלמד רווק או נשוי או אצל אשתו. אמנם האידיאלי בעיניו הוא לימוד הבת בביתה על ידי אישה בקיאה, אך אין הוא פוסל לימוד אצל אישה כזאת גם מחוץ לביתה, כפי שאינו פוסל בבירור את האפשרות שהמלמד את הבת בביתה יהיה גבר.

ממקורות אחרים ידוע לנו על מלמדים שבאו ללמד את הבנות בביתהן, כמו למשל הדיון ברמתו של מלמד מסוים, ש'לא ראה ולא ידע ולא למד כל ימיו שום גמרא רק הוא הולך מבית לבית ללמוד עם בנות קטנות',¹¹ ויש בידינו גם ידיעות על מלמדים שהתגוררו בבית הנערה ועל שכירת קרובי משפחה של הבת כמלמדים, כפי שנראה להלן. ואף כי לא מצאנו תיעוד מפורש לכך, סביר ביותר להניח שבמקרים רבים האם או האב הם שהורו לבת את יסודות הקריאה.

האם לימדו את הילדות לקרוא, בבית או בחדר, כפי שלימדו את הילדים? אני סבורה שתשובה לשאלה זו מצויה בשני הדפים הנספחים בסוף ספר מידות, ספר מוסר אנונימי שתורגם ליידיש מכתב יד עברי וראה אור באייזנא (Isny) שבגרמניה בשנת ש"א (1541), שש-שבע שנים בלבד אחרי שהתחילו להידפס ספרים ביידיש, וכארבעים שנה לפני שראה אור מקורו העברי.¹² מי שמנסח שם

⁹ הכוונה לנערה או אישה המרבה לצאת מביתה ולשוטט בחוץ.

¹⁰ אסף (לעיל, הערה 8), עמ' 172.

¹¹ ר' יוחנן מהעלישווא, ספר מעשה רב, [חמ"ד] תס"ז. ראו: אסף (לעיל, הערה 8), עמ' 11.

¹² הוא ספר אורחות צדיקים. עליו ועל תרגומו ליידיש ראו: ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ד, מרדכי אמיתי (מתרגם), דוד כנעני (עורך), מנדל פיקאז' (הוסיף השלמות), תל אביב 1958, עמ' 78-79.

את הדברים פונה תחילה ישירות אל אישה שהוא נוקב בשמה,¹³ לאחר מכן הוא מרחיב את פנייתו אל 'אלן ורויאן און יונק ורויאן' (כל הנשים והבתולות),¹⁴ ומסיים בפנייה רחבה אל 'כל מי שחפץ לקרוא את ספר מידות'. למען קהל נמענים רחב זה הוא מבאר בקצרה את כללי הקריאה בידיש.

כל הכללים המוצגים בשני הדפים הללו מתייחסים לאותיות אל"ף, וי"ו, יו"ד ועי"ן, המשמשות בידיש כתנועות (אמות קריאה) במקום הניקוד המקובל בלשון הקודש. האות יו"ד – אומר הכתוב – משמעה חיריק או צירה (כלומר יש לקרוא אותה i או ey); האות אל"ף פירושה קמץ או פתח (משמע שקריאתה היא o או a); הווי"ו פירושה מלאפום או חולם (וקריאתה o או u); העי"ן מציינת סגול (משמע e); וכאשר מופיעות שתי יו"דים משמע שהאות שלפניהן מנוקדת בפתח, היו"ד הראשונה בשווא והשנייה מסמנת שאין חיריק, והכול ביחד משמעו ay.

אופן ההסבר כשלעצמו מלמד שגם הנמענות של הספר יודעות לקרוא עברית ומודעות היטב לשמותיהם של סימני הניקוד ולמשמעותם המעשית, ושמימנות הקריאה הזאת בלשון הקודש משרתת את כל קהל הקוראים המיועד – נשים וגברים – בלימוד הקריאה בידיש, לשון הדיבור שאימצה לה לכתבתה את האל"ף-בי"ת העברי תוך כדי המרה של סימני הניקוד באותיות של ממש. מכאן סביר בהחלט שגם הבנות, כמו הבנים, למדו קודם כול לקרוא עברית, ומן הסתם עשו זאת באותה שיטת komets-alef-o.

ואולם, ידיעת קרוא בלשון הקודש אינה גוררת עמה את הבנת הנקרא. מאחר שלימוד שיטתי של הלשון העברית (אוצר מילים, דקדוק, תחביר וכו') לא נכלל בתכנית הלימודים של החדר, ובידינו רק ידיעות מעטות מאוד על לימוד מעין זה במסגרת אחרת, ברור שלא הבנים ולא הבנות הבינו את אשר ידעו לקרוא היטב

¹³ 'ורויא מוראדא דוקטריין דער ורייאן קונשט דער ארצנייא וואנהאפטיג צו גוינשפורג'. משמע: מרת מוקֶדָה, הבקיאה באמנות החופשית של הרפואה, המתגוררת בגינסבורג, היא בלא ספק נוצרייה המתעניינת בחיבור בידיש. על שכמותה ראו: Aya Elyada, *A Goy Who Speaks Yiddish: Christians and the Jewish Language in Early Modern Germany*, California 2012

¹⁴ נוסח המקדים את 'אלי ווייבר אונ' מיידליך' (כל הנשים והבתולות) – נוסחה נפוצה מאוד בספרי יידיש שהופיעו לאחר מכן.

בלשון הקודש. ואולם, בעוד שחלק מסוים מן הבנים ירכוש לו במרוצת הזמן – בדרך אוטודיקטית או אחרת – את השליטה הלשונית הנחוצה להבין את הכתוב בלשון הקודש, הבנות בכללותן – פרט ליוצאות מן הכלל נדירות למדי – לא ירכשו גם כמבוגרות את היכולת הזאת. פירוש הדבר הוא שאותם ילדים שיהיו בבגרותם קוראי עברית המבינים היטב את הנקרא יוכלו לבחור באיזו לשון – עברית או יידיש – לקרוא. לעומתם הילדות, שברובן המכריע לא ישיגו את יכולת הבנת הנקרא בלשון הקודש, יישארו, מחוסר ברה, קוראות נאמנות של היצירה ביידיש בלבד. לכל הפחות עד סוף המאה השמונה-עשרה תהיה להן לשון יידיש המתווכת היחידה גם ליצירה בלשון הקודש, לשון שהן יודעות לקרוא אך אינן מבינות, וגם ליצירה בגרמנית, לשון שהן מבינות אך אינן יודעות לקרוא, בשל היחס השלילי לאותיות האל"ף-בי"ת הלטיני, שכונו לגנאי במונח 'גלחות' (galkhes).¹⁵

רוב הפניות וההפניות הנפוצות בספרי היידיש הישנה¹⁶ לנמעניהם נתונות בצמדים: 'בעלי-בתים אונ' בחורים' (משמע נשואים ורווקים),¹⁷ 'ווייבר אונ' מיידליך' (נשים ונערות או ילדות), 'נשים אונ' בתולות'. מדיכוטומיה זו אנו למדים שהנישואין הם הקובעים את המעבר מנעורים לבגרות ושנחשבות שתי תקופות חיים עיקריות – עד החתונה, ואחריה. מזיכרונותיה של גליקל וממקורות רבים אחרים אנו יודעים שרוב הבנות נישאו אז בהיותן בנות שתים-עשרה-שש-עשרה. הנמענות הצעירות היו אפוא, לפי ההשגות שלנו, נערות צעירות ואף ילדות, בין שכבר למדו לקרוא, בין שמישהו מבני ביתן – אחות גדולה, אם, או מבוגר אחר – קרא באוזניהן מן הכתוב או מן הנדפס.

אף שאיננו יודעים באיזה גיל בדרך כלל נהגה הבת להתוודע לכתוב בשמיעה או בקריאה, אנו למדים מן ההקדמה לתרגום החומש ליידיש הראשון, שנדפס בקונסטנץ בשנת ש"ד (1544), שנתיים בלבד אחרי שראה אור ספר מידות ובו כללי הקריאה שנזכרו לעיל, שרוב 'הנשים והבתולות' יודעות לקרוא יידיש היטב,

¹⁵ ראו: חנא שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל אביב 1978, עמ' 25–26; Chava Turniansky, 'Yiddish and the Transmission of Knowledge in Early Modern Europe', *Jewish Studies Quarterly*, 15 (2008), pp. 15–17

¹⁶ או 'יידיש מערבית', כפי שמכונה במחקר הלשון שעד תקופת ההשכלה.

¹⁷ הבחנה זו ביידיש – בין 'בעל בית', משמע אדם נשוי או בעל משפחה, ובין 'בחור', משמע רווק – נפוצה גם בעברית בת הזמן (בפנקסי קהילות אשכנז, למשל, נקבעים לפיה המסים שעל בן הקהילה לשלם לפי מעמדו).

והן אכן קוראות, אלא שהן קוראות ספרי הבל וריק שאין בהם דבר מלבד שקרים ובדיות.¹⁸ על כן מוצע להן בזה תחליף עדיף, ספר טוב, מועיל ומבדר, שאין בו אלא האמת הטהורה לאמתה והוא מרבה יראת שמים. עוד מציע בעל ההקדמה לקוראות שכשיהיו בבית הכנסת וישמעו את החזן קורא את פרשת השבוע בספר התורה יוכלו לקרוא בחומש זה בידיש את הפרשה וההפטרה ולכוון עם החזן יחד את לבן לשם שמים.

טענות שהנשים מיישמות את ידיעת הקריאה שרכשו בקריאת ספרים שאינם ראויים עולות גם בהקדמתו של ר' ליב ברעש למהדורת קרמונה ש"ך (1560) של אותו חומש. לדבריו תיודע כל אישה או נערה לתורת ה' ותדע מהי חסידות אם תקרא כל שבת וחג בספר הזה ולא תבזבז את זמנה בקריאת ספרים אחרים בידיש שאינם אלא איוולת. ומה, נוסף לידע עצמו, יהיה שכר הנשים על קריאתן זו? הן תימצאנה ראויות לילדים שילמדו בספרים אחרים, שונים מן החומש בידיש, ותזכינה לחיבת הבורא בעולם הזה ובעולם הבא. משמע שתרגום החומש לידיש שהוא ממליץ עליו בחום לנשים אכן מתאים להן,¹⁹ אך לא לילדיהן, וכוונתן מן הסתם רק לבנים, האמורים לשאוף ללמוד – ולא רק לקרוא – בספרים האחרים. מה, אם כן, יש לצפות מן הבנות?

תשובה מאלפת לשאלה זו מעמידה לנו אחת התחינות שאומרת האישה 'בכוונה גדולה כשהיא יוצאת מן הטבילה'.²⁰ וכך היא מבקשת מבורא עולם:

אדוני אלהי, אני אמתך בת אמתך קיימתי היום את מצוותך באהבה וטיהרתי את עצמי מטומאתי כדי לבוא טהורה להתייחד עם בעלי בצניעות ובמחשבות טהורות ולקיים את מצוות פרו ורבו ומלאו את הארץ. אלהים

¹⁸ הכותב מציין בדבריו שתי יצירות מסוג זה: 'דיטריך בון בערן' (Dietrich von Bern) ו'הילדבראנט' (Hildebrand), שתייהן שירות מסוגת אפיקת האבירים הגרמנית, שהוגשו לקהל הקוראים היהודי בתעתיק לאותיות עבריות.

¹⁹ וגם – כפי שהוא מקדים ואומר – לאותם גברים שלא אבו או לא יכלו ללמוד בנעוריהם, ואילו בזקנתם הם מתאווים לעשות זאת אך מתביישים ללמוד את הפרשה עם הפירוש אצל רבי.

²⁰ על סוגת תחינות הנשים בידיש ראו: Chava Weissler, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998; Devra Kay (trans. & ed. with commentary), *Seyder Tkhines: The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, Philadelphia 2004; חנה טורניאנסקי, 'תפילה ותחינה בספר זיכרונותיה של גליקל', מסכת, ח (תשס"ט), עמ' 11-27.

הרחמן, שלח את מלאכיך לפגוש אותי בטרם אבוא אל בעלי, ושלא אפגוש כל דבר טמא, וטהר את לבי ואת מחשבותי שלא אהרהר ברע, ותן לי דעה טהורה שיהיו לו מחשבות טובות וטהורות בהתייחדו עמי ושכל מעשיו יהיו בצניעות רבה ובלא חוצפה. ושלח לי את המלאך הטוב שישגיח על רחמי ויביא את הזרע לפני כיסא כבודך כדי שאתה, אלהים כל יכול, תגזור שמן הזרע הזה יצא צדיק וחסיד וירא שמך הקדוש ויקיים את מצוותיך וישא חן בעיניך ובעיני הבריות וילמד תורה יומם ולילה ולעולם לא יבוש בישיבה ולא ייכשל בדבר הלכה. ואם נקבע שתהיה זו בת, עשה שתהיה צנועה ולא חצופה ושתלמד לקבל מוסר מכל מלמדיה.²¹

לאם העתידה שאיפות מוגדרות היטב בנוגע לבן שייולד: מידות טובות ידריכו את כל מעשיו הן בתחום שבין אדם למקום הן בתחום שבין אדם לחברו. חיי יוקדשו לקיום מצוות ולתלמוד תורה. לימוד הבן בישיבה מובן מאליו, ודאגת אמו נתונה לא רק לתגובות להישגי בנה במהלך לימודיו אלא גם לפועלו כרב ותלמיד חכם אחרי סיומם. לעומת זאת הציפיות מן הבת מתמצות בטקסט הנזכר בשתי תכונות בלבד: צניעות ונכונות לקבל מוסר מכל מלמדיה.²²

גם מקור זה, כמו מקורות אחרים, מבטא את עמדת הכלל בדבר התפקידים העיקריים שימלאו הבן והבת בבגרותם במסגרת חברה הרואה בתלמוד תורה אידאל ראשון במעלה, ובגבר – את היחיד המיועד להגשימו. ביטוי נורמטיבי לעמדה זו מצאו בני התקופה במאמר חז"ל: 'כל המלמד בתו תורה כאלו למדה תפלות' (סוטה ג, ד). ואף על פי כן מלמדים אותנו מקורות רבים שגם בגבולות אלו התקיימה שאיפה ברורה לגידול בנות כשרות, היודעות להתפלל והבקיאות, לכל הפחות, במצוות שהאישה חייבת בהן. אין ספק שבמסגרת חינוכה הלא-פורמלי של הבת פעלו הוריה ברוח ההנחיה המפורטת:

חייב אדם ללמד לבנותיו המצוות כגון פסקי הלכות, ומה שאמרו שהמלמד לאשה תורה כאלו מלמדה תיפלות זהו עומק תלמוד וטעמי המצוות וסודי

²¹ מתוך סדר תחינות, אמשטרדם ת"י (1650), דף ו ע"ב.

²² אין ספק שהמונח 'מלמדיה' בהקשר הנתון מצביע על ממלאי תפקיד בחינוכה הלא-פורמלי של הבת. גם לחידוד דמותם ובירור פועלם של אלה – הורים, בני בית, קרובי משפחה, משרתים, שכנים, אנשי הממסד הקהילתי וכיו"ב – בחינוך הלא-פורמלי של הדור הצעיר עדיין דרוש מחקר רב.

התורה, אותן אין מלמדין לאשה ולקטן, אבל הלכות מצוות ילמד לה, שאם לא תדע הלכות שבת – איך תשמור שבת?! וכן כל המצוות כדי לעשות להיזהר במצוות.²³

בשטח הביניים שבין חינוכן הלא-פורמלי של הבנות, שלגביו רבות ההשערות וההנחות על המידע המוצק, ובין חינוכן הפורמלי, שהמידע עליו עדיין חלקי ומקוטע, עומדות המלצות הקריאה בספרים ביידיש, דוגמת המובא לעיל על תרגום החומש והדברים שלהלן:

למדו לבנותיכם לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנז²⁴ ושידעו להבין מתוכן המובן מאותה הקריאה. והזהרו מאד בזה, כי אין די במה שקורין מתוך הספר, כי נשים דעתן קלות הן ואין מבינות למה שאמרו לה [!]. צריך זהירות גדול [!] בעת למודן ע"ז <??> לאחר שקראו במקצת הדף ב' או ג' פעמים. וכשאתם משיאים נשים לבניכם הזהרו לפחות בזה שיהיו נשיות יודעין היטב לקרות בספרים הנדפסים בל"א (בלשון אשכנז).²⁴

המחבר מנסח בחריפות את הסכמתו לדעות המקובלות בימיו על היכולת האינטלקטואלית המוגבלת של הנשים, אך עם זאת הוא מציע דרכים דידקטיות לגבור על הכשלים הנובעים מכך. הצעותיו המעשיות מצביעות מחד גיסא על סוג ספרים הדורש לימוד חוזר ונשנה של כל קטע וקטע, ומאידך גיסא על שיטת הלימודים המסורתית בספרים בלשון הקודש. בת המגיעה לפרקה, עליה לדעת לא רק לקרוא ספרים ביידיש אלא גם להבין את מה שהיא קוראת לאשורו – לטענתו זוהי דרישה ל"תנאים" (כלומר לאירוסין), חלק חיוני והכרחי של הנדוניה שלה. מה עוד יש ללמדה ולאלו חיבורים ספציפיים הוא מתכוון – זאת אין הוא מגלה לנו, הוא מסתפק בהוראה כללית בלבד. על כן מן הראוי להמשיך לתור אחר תשובה לשאלה זו בספרות יידיש בת הזמן, שהעמידה לציבור הרחב שפע ספרים וספרונים, שהיו נגישים גם לקוראות הצעירות, בין שהללו נזכרו בהם ישירות ובמפורש כנמענות, בין שלא.

²³ ספר חסידים (מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ז), סימן שיג. וראו פירושו המרחיב של אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות, ירושלים תשס"א, עמ' 279–280.

²⁴ מצוואתו של ר' יונה לנדסופר מפראג, שנפטר ב-1710. ראו: אסף (לעיל, הערה 8), עמ' 70.

לא ידוע לי שום ספר או ספרון ביידיש ישנה שנועד במפורש לילדות ונערות בלבד. עם הנשואות הצעירות והבוגרות, האלמנות, הגרושות והעגונות, עומדות הילדות והנערות בשערים ובהקדמות של החיבורים הללו במעין תמונה קבוצתית המטשטשת את ההבדלים בין הנמענות הצעירות, הבוגרות והמבוגרות. לא נוכל להתוודע במישרין לקווים האופייניים לנערות מן הנאמר בשערי החיבורים או בהקדמות שלהם גם משום שהללו בדרך כלל פונים אל גברים ונשים כאחד, ואף בחיבורים המיועדים במפורש בשעריהם ל'נשים ובתולות' אין חילוק ניכר בין אלה לאלה. לעומת זאת, אפשר להתוודע לנערות בעקיפין, דרך עיני המחברים, מתוך התבוננות בדרכי התאמתם את תוכן חיבוריהם וצורתם לתפיסתם האישית את דמותן של הנמענות המובלעות ואת צורכיהן הרוחניים והמעשיים, חובותיהן הדתיות והאתיות, אורחות מחשבתן וטעמן הפרטי.

קווי דיוקן נדירים של ילדות ונערות שמורים בספרות יידיש באיטליה – יצירתם של יהודים מגרמניה שהיגרו ממנה, התיישבו בערי צפון איטליה, ולאורך יותר ממאתיים שנה, עד ראשית המאה השבע-עשרה, המשיכו לדבר, לקרוא, לכתוב וליצור ביידיש, והובילו את ספרותה ואת הדפסת ספריה לשיאי הישגיהן בעת ההיא. באיטליה מופיע לראשונה בספר ביידיש איור של ילדה,²⁵ ודמויות של עלמות ממלאות לראשונה תפקיד ראשי בלשון זו.²⁶ כאן גם ההקדשה הרומנטית הראשונה בספרות יידיש, וגם הנאום האנטי-פמיניסטי הראשון בלשונה.²⁷

²⁵ ספר מנהגים, ונציה שנ"ג (1593), דף סז ע"א. באיור למנהג של שמחת תורה (הטלת פרות על הילדים ולמענם) נראים חמישה ילדים וילדה אחת. ראו תצלומו בתוך: טורניאנסקי, פולין (לעיל, הערה 5), עמ' 26, איור ח. במהדורות מאוחרות יותר של הספר (למשל ונציה ש"ס–שס"א) יש איורים רבים שמופיעות בהם ילדות. ראו שם, עמ' 27, שני האיורים בראש העמוד.

²⁶ הכוונה היא לשתי דמויות. האחת דרוזיאנה, הגיבורה הראשית בבבא ד'אנטווא, אייזנא ש"ב (1541). ראו: *Buovo d'Antona by Elye Bokher, A Yiddish Romance, A Critical Edition with Commentary by Claudia Rosenzweig, Leiden–Boston 2016*. האחרת וויאנה (Vienna), הגיבורה הראשית בפאריז און וויענה, ורונה שנ"ד (1594). על המהדורה ראו להלן בהערה הבאה.

²⁷ ראו את שניהם בתוך פאריז און וויענה: מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, הערות ונספחים בידי חנא שמרוק ואריקה טים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 49–50, 110–112; *Paris un Wiene, Ein jiddischer Stanzroman des 16. Jahrhunderts von (oder aus dem Umkreis von) Elia Levita, Eingeleitet, in Transkription herausgegeben und commentiert von Erika Timm unter Mitarbeit von Gustav Adolf Beckmann, Tübingen 1996, pp. 6, 53–56*

בגנזי יידיש באיטליה נשתמר גם זכרה הענוג של אישה צעירה, סרלינה, דמות בשר ודם בינות לדמויות המופשטות המרכיבות את תמונת הנמענות הקבוצתית. היא נולדה בוונציה ב-1532, וכשהייתה כבת עשרים הזמין אביה למענה אצל סופר מקצועי קובץ מקיף ומגוון עד מאוד של פריטים ביידיש לקריאה ולעיון. לא ברור אם בחירת הרכיבים לקובץ הייתה של האב או של הסופר, אבל התוצאה ברורה: אחד מכתבי היד המקיפים ביותר שהגיעו לידינו ביידיש, והמגוון מכולם. בצדק הגדיר אותו החוקר נחום שטיף 'ספריית יידיש כתובת יד בבית יהודי בוונציה באמצע המאה השש עשרה'.²⁸ רכיבי הקובץ של סרלינה וסדר הופעתם בו מלמדים על היצירות הנחשבות מתאימות לנשים צעירות, על הידע, ההבנה וכללי ההתנהגות שעליהן לשאוף אליהם, ועל סוג חומרי הקריאה המוצעים להן לבידור ולהנאה.

החיבור הראשון בקובץ הוא 'ספר מנהגים', העוקב אחר מחזור השנה היהודית ומורה כיצד לנהוג בבית ובבית הכנסת בכל חג ומועד (החל בשבת, המשך בפסח, בל"ג בעומר ובשבועות, וכלה בסוכות ובשמחת תורה) וכן באירועים משפחתיים (בחתונה, בברית מילה, בפדיון הבן ובאבלות). החיבור השני בקובץ הוא 'איין פרויאן ביכליין' (ספר קטן לנשים), המכונה גם 'ספר מצוות נשים' או 'סדר נשים' ועוסק בעיקר – אך לא רק, במצוות חנ"ה (חלה, נידה והדלקת הנר). אחריו באים תרגומים ליידיש של כתובים המיועדים לקריאה או לאמירה בבית הכנסת, ובהם חמש המגילות ומבחר תפילות ופיוטים לשבועות ולימים הנוראים. בהמשך מופיעות גרסאות ביידיש של פרקי אבות ושל מבחר פסוקים מספר תהלים. החלק השני של הספר כולל מגוון של יחידות 'ספרותיות' יותר: שבעה סיפורים (*mayses*), שני שירים דו-לשוניים, האחד ויכוח בין המים ליין בנוסחים מקבילים בעברית וביידיש, והאחר – שעניינו הגילים שבחיי האדם – מופיע בנוסחים מקבילים ביידיש ובאיטלקית כתובה באותיות עבריות; שני שירי לעג שכתב אליהו בחור, גדול בלשני העברית בני הזמן, שבתקופה ההיא היה גם גדול סופרי היידיש; שיר לפורים או לחתונה; חידות אחדות, ועוד כמה יחידות קטנות. בדף האחרון רשם האב את תאריך לידת בתו סרלינה בשנת רצ"ב, מתחתיו רשם בעלה

²⁸ ראו: נחום שטיף, 'א געשריבענע יידישע ביבליאטעק אין א יידיש הויז אין ווענעציע אין מיטן זעכצנטן יארהונדערט', צייטשריפט [מינסק], 1 (1926), עמ' 141–150; 2–3 (1928), עמ' 525–544. וראו גם: Chava Turniansky, Erika Timm and the collaboration of Claudia Rosenzweig, *Yiddish in Italia: Yiddish Manuscripts and Printed Books from the 15th to the 17th Century*, Milano 2003, pp. 96–97.

את תאריך מותה בכרעה ללדת בהיותה כבת עשרים ותשע, וכעבור שנה הוסיף את נוסח הכיתוב שנחרת על מצבתה.

יש להניח שבהזמנת הקובץ למען בתו נתן אביה ביטוי להשגותיו עליה ועל חינוכה, אך הן נותרו סתומות בפנינו. ואולם, שפר חלקנו והגיעו לידינו השגותיו של מלמד אחד, גם הוא מאיטליה, על תלמידה צעירה שלו. המלמד, ר' יעקב בן אלחנן היילפרון, הוציא לאור בוונציה בראשית המאה השבע-עשרה ספרון קטן ושמו **דינים וסדר** שטיבו מוסבר בעמוד השער: 'כיצד להשרות ולהמליח את הבשר, הכול מבואר כראוי כדי שכל אישה או נערה שרק יודעת לקרוא ותוכל להבין וללמוד, והכול כמנהג קהילת קודש אשכנזים ולקוח מתורת החטאת שחיבר הגאון כבוד מורנו הרב ר' משה איסרלין זצ"ל'.²⁹

את הספרון הקדיש לילדה בת שמונה, תלמידתו מושקיטה³⁰ בת חזקיה פרינטו. בהקדשתו הוא אומר:³¹

אל הנערה טובת השכל ויפת תואר ויפת מראה מרת מושקיטה מב"ת [מנשים באוהל תבורך]. ברוך יוצרך, ברוך עושך, ברוך קונך, ברוך בוראך: כך ראוי לומר עלייך, ילדה יקרה שלי, יאריך לך ה' יתברך את שנותייך כי הוא יתברך נתן לך תבונה חכמה ודעת בגיל שמונה יותר מלנשים מבוגרות ממך בהרבה בכל מיני עניינים נעלים, הן בלימוד, בקריאת יידיש ו'גלחות' ובכתיבה; הרבית מגברים אחדים לשאול אותי קושיות בלימוד שלא עלה בידי לתרץ אותן כראוי; ועזרת לי להגיה ספר תורה טוב יותר משעשו הם. אבל אין זה פלא בעיניי כי מוצאך והעץ שממנו צמחת לא יכלו להניב פירות שונים מהם הן מצד אביך והן מצד אמך.

²⁹ הוא הרמ"א, גדול רבני פולין בעת ההיא, שספרו הנזכר, זאת תורת החטאת, ראה אור לראשונה בקרקוב ש"ל/1570. על דינים וסדר ראו: טורניאנסקי, טים ורוזנצוויג (לעיל, הערה 28), עמ' 91.

³⁰ לפי כתיב יידיש בן הזמן אין לדעת אל נכון אם יש להגות את שמה *Muskita, Moshkita*, *Mushkita* או *Moskita*. ייתכן שמקור השם ב'מוסקט' (סוג של אגוז, עינב, פרח או תבלין).

³¹ לטקסט המקור המלא של ההקדשה ראו: חנא שמרוק, 'דפוס יידיש באיטליה', איטליה: כתב-עת לחקר תרבותם וספרותם של יהודי איטליה, ג (תשמ"ב), עמ' קעא-קעג, מס' 31. שתי השורות הראשונות בהקדשה – עד 'ברוך בוראך' – כתובות עברית במקור. היתר מובא כאן בתרגום שלי, ח"ט.

המלמד מפליג בשבחי הייחוס המשפחתי של תלמידתו, מפרט את מידותיהם הטובות של הוריה ושתיים מדודותיה (שהוא מכנה 'רביצין'), שואל כיצד ייתכן שגם היא לא תגדל להיות כמותן, ואחרי שהוא משפיע עליה ועל כל בני משפחתה שפע שבחים וברכות הוא מוסיף:

מאחר שה' יתברך העניק לך רוב שכל וחכמה, מבקש גם אני להעניק לך דבר מה, את הספרון שהדפסתי ובו דיני ההמלחה וההשרייה של הבשר וכיצד לטפל בזה. אם תקראי אותו פעמיים-שלוש תדעי אותו בעל פה. הדפסתי אותו למענך ולכבוד אביך ואמך, סבך וסבתך; שיחלוק להם ה' יתברך מחסדו ושיזכו לשמחה ממך ושיראו ממך ילדים חכמים ונבונים, שתחיו כולכם חיים ארוכים ושתזכו במהרה לקץ הגלות ולביאת המשיח בימינו, ונאמר על זה כולנו אמן. כך מייחל ומבקש הרבי שלך, שאיננו יכול לשכוח אותך, יעקב בן אלחנן היילפרון.

אף שרבים מן השבחים שהמלמד-המחבר מרעיף על תלמידתו ועל בני משפחתה נובעים מן הסתם מציפיותיו לסיוע כלכלי מהם – אם לשם מחייתו ואם לשם הדפסת ספריו – עולים בדבריו פרטים מרתקים על חינוכן של בנות ממשפחות אשכנזיות אמידות בצפון איטליה בעת החדשה המוקדמת. מי שמלמדן הוא אמנם גבר, אך לא גבר זר – מחיבוריו האחרים מסתבר שר' יעקב היילפרון המלמד היה קרוב משפחתה של מושקיטה ומלמדן של בנות משפחה אחרות.³² כבר בגיל שמונה הילדה יודעת לקרוא בשלוש שפות: לשון הקודש (במידה המספקת לעסוק בהגהה של ספר תורה), יידיש, ואפילו 'גלחות', משמע אותיות לטיניות.³³ ואולם יכולת קריאה מתוך הבנה מלאה של הנקרא יש בידה דווקא ביידיש, שהרי המלמד שלה בוחר להקדיש לה נוסח ביידיש של חיבור עברי. ואכן, מושקיטה היא מן הנמענות הצעירות של ספרות יידיש, אך בתוך זמן קצר היא תמיר – כמו יתר האשכנזים באיטליה – את ה'מאמע-לשון' שלה באיטלקית ותישם בקריאתה את ידיעת ה'גלחות' שהקנה לה ר' יעקב המלמד. גם אז הוא ידאג לה ולשכמותה,

³² על חיבוריו אורך ימים, ונציה שנ"ט (1598), תרגום ליידיש של חיבור עברי מאת ר' שמואל בינויניסטי), וכתר מלכות, ונציה ש"ס (1600), תרגום ליידיש של חיבורו הידוע של שלמה אבן גבירול), ראו: טורניאנסקי, טים ורוזנצוויג (לעיל, הערה 28), עמ' 35, 92; ובהרחבה שמרוק, דפוסים (לעיל, הערה 31), עמ' קסא-קסג, קסג-קסו.

³³ אם כי המונח 'גלחות' (ראו לעיל, הערה 15) מציין כל לשון או אות שאינה עברית, יש להניח כי הכוונה כאן היא לקריאת איטלקית.

ויעמיד לרשותן הפעם תרגום לאיטלקית של ספר מצוות נשים, שנכתב במקורו ביידיש.³⁴

מגרמניה ומפולין – מקומות הלידה והצמיחה של שתי היוצרות החשובות ביותר של ספרות יידיש הישנה, רבקה בת מאיר טיקטינר וגליקל בת לייב פינקרלה – אין בידי פרטים להשוואה על חינוך הבנות, אך מן המפורסמות היא שבאזורים אלו לא נקנתה הקריאה ב'גלחות' – לא לבנות, ולא לבנים.³⁵

מערים בגרמניה ובפולין, מפראג ומערים אחרות יש בידינו ידיעות על נערות שעסקו בסדרות וסידרו לדפוס ספרים ביידיש, בלשון הקודש או בשתי הלשונויות גם יחד. בקולופון של פירוש המהרש"ל למסכת חולין בספרו ים של שלמה, שנדפס בקרקוב בשנים שצ"ג-שצ"ה (1633-1635) נאמר שאת הספר סידרה בדפוס 'הבתולה הזעזרין [לשון נקבה של "הבחור הזעזער", משמע הסָדָר] טשרנה בת ר' מנחם מייזליש מחוקק דק"ק קראקא, ועבודת הסידור וההגהה שלה נזכרת גם בספרים אחרים.³⁶ שמה של 'הפועלת הזעזרין רייכל בת יצחק יודלש כ"ץ' שמור בקולופונים של הספרים בלשון הקודש שסידרה תחילה (בשנים 1677-1682), עוד בהיותה נערה, בבית הדפוס של אביה בוויילהלמסדורף (ב-1677 עסקה שם בסדרות גם אחותה רבקה), לאחר מכן (בשנת 1691) בבית הדפוס של משה בלך

³⁴ 'מצוות נשים מלומדה הלכות נדה חלה הדלקת הנר ודרך ארץ', *Precetti da esser imparati dalle donne hebreo*, ונציה 1616, ומהדורות נוספות: פדובה 1625, ונציה 1652, 1710. ראו: טורניאנסקי, טים ורוזנצוויג (לעיל, הערה 28), עמ' 68-69.

³⁵ ראוי לציין כאן כי ר' יעקב עמדין (1697-1766), בנו של החכם צבי ותלמיד חכם גדול בזכות עצמו, מספר באוטוביוגרפיה שלו מגילת ספר (ירושלים 1979, עמ' 125-126) שכאשר ביקש ללמוד 'גלחות' נאלץ לעשות זאת בהיחבא אצל משרת צעיר נוצרי שהכיר, וכי שלמה מימון הידוע (1753-1800 לערך) למד לקרוא לועזית בעזרת האותיות הלטיניות המשמשות לעתים את מספור גיליונות הדפוס בספרים עבריים (ראו: חיי שלמה מימון – כתוב בידי עצמו, יצחק ליב ברוך [תרגם מגרמנית], תל אביב תש"ב, עמ' 107-108).

³⁶ ראו: Moritz Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852-1860, no. 8722; אברהם מאיר הברמן, נשים עבריות בתור מדפיסות, מסדרות, מוציאות לאור ותומכות במחברים, ברלין תרצ"ג, עמ' יב, מס' 9. על אוצרות המידע הטמונים בקולופון (הערת הסיום לספר וחתימתו ויתר הטקסטים העוטפים את החיבור הנדפס) ראו: Shlomo Berger, *Producing Redemption in Amsterdam: Early Modern Yiddish Books in Paratextual Perspective*, Leiden-Boston 2013

בזולצבך, ובשנים 1692–1701 בבית דפוסו של הירש הלוי בפירט.³⁷ כמוהן עבדו גם הסדריות הצעירות האחרות הידועות לנו בבית הדפוס של אביהן, והנשים הנשואות שעסקו בכך עשו זאת על פי רוב בבית הדפוס של בעליהן.

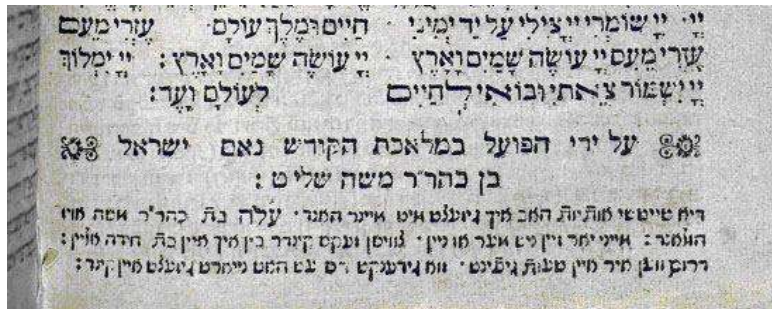
יכולתן של נערות צעירות לסדר בדפוס ספרים שלמים בלשון הקודש ואף בניקוד מלא אינה צריכה לעורר פליאה: כאמור, הן ידעו לקרוא את לשון הקודש כראוי, ומלאכת הסדרות, גם אם היא דורשת דייקנות ואחריות, היא טכנית בעיקרה, ולא נדרשת לה הבנת הכתוב. ואמנם ידוע לנו היטב שבבתי דפוס שהדפיסו ספרים עבריים עבדו גם סדרים לא יהודים.

זכרן של הסדריות הצעירות נשתמר בספר העברי או היידי שעסקו בו על ידי אזכור שמן, אם בידיהן ואם בידי מישהו אחר, בתבנית המקובלת בסיום הספר; מעבר לכך רובן המכריע לא השמיעו את קולן האישי שם או במקום אחר. זאת עשו שתי אחיות, עלה (Ele) וגעלה (Gele), בנותיו של משה בן אברהם אבינו, איש ניקולסבורג (היא Mikulov שבמורביה) שהתגייר והיה למדפיס. לפני שיסד בית דפוס משלו בהאלה (Halle) שבגרמניה עבד כשכיר בבתי דפוס של יהודים באמסטרדם ובדסאו.³⁸ שתי הילדות התבטאו בגוף ראשון בקולופונים של הספרים שסידרו, ולאז דווקא בתבניות המקובלות בהם. בשני המקרים היו אלה סידורי תפילה בלשון הקודש עם תרגום ליידש, מורכבים למדי מבחינה טיפוגרפית, ובשני המקרים בחרו הסדריות להתבטא בחרוזים ביידש, לשון דיבורן.³⁹ המבוגרת שבהן, עֵלָה, עשתה זאת בסידור תפילה עם תרגום ליידש המכונה תפילה למשה מכל השנה כמנהג פולין שנדפס בדסאו (Dessau) שבגרמניה בשנת תנ"ו (1696). בסוף הסידור, מתחת להערה המקובלת על הטורחים במלאכת הדפסת הספר בנוסח 'על ידי הפועל במלאכת הקודש נאום ישראל בן כהר"ר משה שליט', המצביעה על אחיה, הוסיפה הסדרית כמה שורות חורזות על עצמה:

³⁷ על רייכל ואחותה רבקה ראו: שטיינשניידר (לעיל, הערה 36), מס' 9053, 9054; הברמן (לעיל, הערה 36), עמ' יג, מס' 12, 13.

³⁸ ראו: שטיינשניידר (לעיל, הערה 36), מס' 8832, ובאלן היוחסין שבתחתית העמודות 2993–2994; אברהם יערי, מחקרי ספר: פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח, עמ' 249–250.

³⁹ על רבים מפרטי המידע וההפניות הביבליוגרפיות בדיון שלהלן על האחיות הסדריות אני חבה תודה לד"ר רבקה גולדברג.

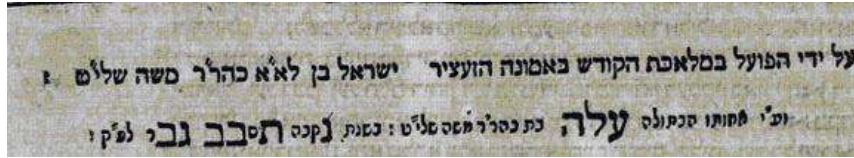
דיא טייטשי אונתיות האב איך גיזעצט מיט מיינר האנד. עלה בת כהר"ר משה אויז הולאנד: מייני יאר זיין ניט מער אז ניין. צווישן זעקס קינדער בין איך איין בת יחידה אליין: דרום ווען איר איין טעות גיפינט. זוא גידענקט דש עש האט נייארט גיזעצט איין קינד:

[תרגום מילולי: את האותיות בידידי סידרתי אני, עלה בת ר' משה מהולנד, במו יד. אין מספר שנותיי עולה על תשע. בין שישה ילדים אני בת יחידה. לכן, אם תמצאו פה טעות. זכרו שילדה קטנה בלבד הייתה הסדרית.]⁴⁰

אם נכונה הנחת שמונח 'טייטשי אונתיות' הכוונה לאותיות של הטקסט בידידי, משמע שבספר הנ"ל לא עסקה עֵלָה אלא בסידור התרגום, ולא בסידור טקסט המקור בלשון הקודש, שבו טיפל בוודאי ישראל אחיה. ואולם שלוש שנים לאחר מכן מתגלים שוב האחים עֵלָה וישראל יחד, הפעם בקולופון למסכת נדה מן התלמוד הבבלי שנדפס בפרנקפורט דאודר בשנת תנ"ט. וזו לשון הקולופון:⁴¹

⁴⁰ גם בפתח קובץ התחינות 'מנחת עני' שצורף לסידור מופיעה הודעה בחרוזים בידידי: 'דיזי שיני נייאי (תחינות) זיין נאך קיין מאל בייא דער טייטש תפילה ווארן גידרוקט. זיא היישן (מנחת עני) [...] דאש ווערט ניט ביצאלט מן שענקט עש דריין. איין פרומי יודין פרויא האט עש גיהיישן צו שטעלן אריין. השם יתברך זאל זיא פיל גוטש לאזן זוכה זיין'. אמנם, אין לדעת אל נכון מי – האח, האחיות או מאן דהוא אחר – ניסח את ההודעה, המעידה על סוג אחר של תרומת נשים לספרות יידיש. קובץ התחינות הוא תוספת חינם אין כסף מאחר שאישה חסידה ביקשה להוסיף אותו על חשבונה.

⁴¹ ראו: שטיינשניידר (לעיל, הערה 36), מס' 8093. לשני הקולופונים המובאים כאן ראו: Eli Genauer, 'Using a Colophon to Find a Shidduch', the.seforim.blog

על ידי הפועל במלאכת הקודש באמונה הזעיר ישראל בן לא"א [לאדוני אבי] כהר"ר [כבוד הרב ר'] משה [בן אברהם אבינו] שלי"ט [שיחיה לאורך ימים טובים]:

וע"י [ועל ידי] אחותו הבתולה עלה בת כהר"ר משה שלי"ט: בשנת נקבה תסבב גבר [=תנ"ט] לפ"ק [לפרט קטן].

הכתוב מלמד שעלה הסדרית, עתה בת שתיים-עשרה, טרם נישאה והיא ממשיכה לעסוק במלאכתה, אלא שבינתיים קנתה לה מיומנות לסדר בדפוס גם טקסט תלמודי עברי-ארמי מסובך למדי. שנה אחת בלבד לאחר מכן מזומנת לנו – על גבי הקולופון למחזור כמנהג פולין ואשכנז (בלשון המקור בלבד), שנדפס בפרנקפורט דאודר בשנת ש"ס (1700) – פגישה נוספת עם האח והאחות. הפעם עלה היא שמעידה ישירות בגוף ראשון, ובלשון הקודש, על מלאכתם המשותפת: 'ראה כל אלה עשתה ידי. עלה בת כהר"ר משה אבי יהודי. ויד של ישראל אחי. בשנת והחוט המשולש לא במהרה ינתק [=ת"ס]'.⁴²

שנתיים קודם לכן, ב-1698, חדלה עלה להיות בת יחידה. נולדה אז אחותה געלה, ובהיותה בת אחת-עשרה השאירה חותם ראשון לעבודתה כסדרית גם היא בסדר סליחות שנדפס בהאלה בשנת תס"ט (1709): 'ראה מלאכתי וכל מעבדי, געלה בת לא"א [לאדוני אבי] רמב"א [ר' משה בן אברהם] תפארת'.⁴³

שנה לאחר מכן תרמה רבות גם היא, כמו אחותה לפנייה, להפקת סידור תפילה עם תרגום ליידיש, אך היא הגדילה לעשות ממנה גם בסידור ספר התפילה כולו על

⁴² ראו: שטיינשניידר (לעיל, הערה 36), מס' 8093. וראו גם שם, מס' 2504.

⁴³ כך בקולופון של סליחות לט"ו בכסלו לחברה קדושה בהלברשטט, האלה תס"ט (ראו: יערי [לעיל, הערה 38], עמ' 262 [סעיף 10]). תודתי לד"ר רבקה גולדברג גם על הפניה זו.

שתי לשונותיו – עברית מנוקדת ויידיש – בעצמה, בלא עזרת אח או אחות, וגם בהיקף החרוזים בגוף ראשון שהעמידה בחתימת הספר.⁴⁴

דיזי שיני ניאי תפילה פום אן פאנג ביז צום ענד. / האב איך גיזעצט אלי
 אותיות מיט מייני אייגיני הענד. / געלה בת הר"ר משה המדפיס ואמי מרת
 פריידה. / די הוט מיך צווישן צעהן קינדר שיל' גיבארן. / איך בין א בתולה
 נאך עטוואש אונטר צוועלף יארן. / נעמט אייך קיין (חידוש) דז איך מוז
 ארבייטן. / (הרכה והענוגה בת ישראל) זיצט אין גלות לנגי צייטן. / איין
 יאר גיט דא היין אונ' דאש אנדרי יאר טוט קומין. / אונ' מיר האבן פון
 קיינר (גאולה) נאך ניקש פר נומן. / מיר שרייאן אונ' מיר בעטן צו גאט אלי
 יאר. / ווער וואלט דז אונזרי תפילות בייא השם יתברך זעלטן קומן פאר. /
 וויא וואול איך מוז שווייגין שטיל. / איך אונ' מיין פאטרש הויז טארן ניט
 רידן פיל. / ווי עש כל ישראל וועט דר גין. / אזו זאל אונש אויך גישעהן. /
 דען דער פסוק טוט זאגין. / עש וועלן זיך פרייאן אלי לייט דיא אויף דאש
 חורבן ירושלים האבן טון קלאגן. / אונ' דיא אויף דאש (גלות) האבן פר
 טריבן גרושי ליד. / דיא ווערן מיט דער (גאולה) ווידר האבן גרושי פרייד.
 / אמן וכן יהי רצון:⁴⁵ (אהובי רבותי) קויפט דיא תפילה פאר איין גרינג
 געלט. / דען מיר האבן זונשטן קיין אנדרי (מחיה) אין דער וועלט. / ווייל
 עש השם יתברך אזוא וואול גיפעלט. / וזה חלקינו מכל עמלינו. / אלהי
 ישראל ירחיב את גבולינו. / ויתן לנו לחם ושמלה כפי צרכינו. / להחיות עם
 רב ואתו עוללינו וטפינו. / וישם לנו שלום עם כל ישראל אחינו / אכ"ר
 [אמן כן יהי רצון]:

תרגום מילולי: את הסיפור החדש הנאה הזה, מן ההתחלה ועד הסוף, כל
 אותיותיו סידרתי אני במו ידיי. אני געלה בת הר"ר משה המדפיס ואמי
 מרת פריידה. שילדה אותי בין עשרת ילדיה שיחיו. לא מלאו לי עדיין
 שתים-עשרה שנים. ואל תתפלאו שעליי לעבוד. זמן ארוך יושבת הרכה
 והענוגה בת ישראל בגלות. שנה הולכת, שנה באה, ואין אנו מתבשרים

⁴⁴ ראו: תפילה למשה מכל השנה כמנהג פולין פיהם ומערהרין, האלה ת"ע, דף רמה ע"ב. וראו:
 שטיינשניידר (לעיל, הערה 36), מס' 8114; הברמן (לעיל, הערה 36), עמ' טו-טז, מס' 18.

⁴⁵ לגבי השורות הבאות אין ביטחון מלא שגם הן מפרי עטה של געלה. חוקרים ומחברי
 אנתולוגיות מתלבטים בשאלה זו.

שבאה הגאולה. אנו זועקים לאל ומתחננים אליו מדי שנה בשנה: מי ייתן ותבואנה תפילותינו לפני השם יתברך. וגם אם עליי לחתום שפתיי, ואל לי או לבית אבי להרבות בדיבור, כגורל כל ישראל יהיה גם גורלנו שהרי הפסוק אומר: ישמח כל מי שהתאבל על חורבן ירושלים ומי שבגלות סבל סבל רב, ישוב וישמח בגאולה שמחה גדולה.⁴⁶ אמן וכן יהי רצון. אהוביי רבותיי, קנו את הסידור הזה בכסף מועט. שהרי אין לנו כל פרנסה אחרת בעולם. כי כך נאה לבורא העולם.⁴⁷

קצרה כאן היריעה מדיון ראוי בשיר של געלה, שיבחן את תוכנו וצורתו, את לשונו ושילוב רכיביה, שיעמוד על אורחות הביטוי של המחברת ועל מידת שליטתה בלשון הקודש, ושיפרש את רמזיה לרגשותיה ואמונותיה, לחייה ולחיי משפחתה – משפחה של גרי צדק העומדת במוקד של עשייה תרבותית בקהילה יהודית, שאב המשפחה אינו רק מדפיס ידוע אלא גם מחבר ומתרגם.⁴⁸

במאה העשרים הופיע שירה של געלה פעמים אחדות במסגרת אנתולוגיות של שירת יידיש.⁴⁹ סביר להניח כי באחת מהן התוודע המשורר איציק מאנגר לשיר, והשיר נגע בלבו, הצית את דמיונו ושימש לו השראה לפרק 'געלע', הפותח את שורת הפרקים על הדמויות מן העבר שהנציח בספרו.⁵⁰

סביר להניח שחקירה ודרישה יסודית הן בספרי ספרות יידיש של העת החדשה המוקדמת הן בספרים בני הזמן בלשון הקודש יעלו עוד דמויות ודיקונים של

⁴⁶ על יסוד ישעיה סו: 'שְׂמְחוּ אֶת יְרוּשָׁלַם וְגִילוּ בָהּ כָּל אֶהְיֶיהָ שִׁישׁוּ אֶתְהָ מְשׁוֹשׁ כָּל הַמְתְּאָבְלִים עֲלֶיהָ', וככל הנראה בהשפעת פירוש הרד"ק עליו.

⁴⁷ לסיום הפסקה – כולו בלשון הקודש – ראו במקור שהובא לעיל. לתרגום אחר של דברי השיר ראו: צינברג (לעיל, הערה 12) עמ' 121–122.

⁴⁸ על ספרו **תלאות משה** ראו: חנא שמרוק וישראל ברטל, "תלאות משה" – ספר הגיאוגרפיה הראשון ביידיש ותיאור ארץ-ישראל של ר' משה בר' אברהם הגר', קתדרה, 40 (1986), עמ' 121–137. תרגומו לספר יון מצולה לנתן נטע הנובר הופיע באמסטרדם ב-1646.

⁴⁹ ראו: **אַנטאָלאָגיע פינף הונדערט יאָהר אידישע פֿאַעזיע**, געזאַמעלט און צונויפגעשטעלט פון מ' באַסין, פֿאַרוואָרט און לינגוויסטישע אָנמערקונגען פון ב' באַראַכאָוו, ניו יאָרק 1917, עמ' 79; עזרא קאַרמאַן, **יידישע דיכטערינס: אַנטאָלאָגיע**, שיקאַגאָ תרפ"ח, עמ' 18–19; ישראל צינבערג, **די געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי ייִדן**, ווילנע 1935, עמ' 275.

⁵⁰ איציק מאנגער, **נאַענטע געשטאַלטן און אַנדערע שריפטן**, ניו-יאָרק 1961 (ורשה 1938). לנוסח העברי ראו: **דמויות קרובות**, אברהם שלונסקי (מתרגם), מרחביה 1941, עמ' 13–18.

ילדות ונערות שהשאירו בהם עקבות המאפשרות לנו ולו מבט חטוף בהן ובחייהן. אולי נוכל אז להתחיל להבין כיצד גדלו וחונכו לא רק רבקה בת מאיר טיקטינר,⁵¹ גליקל (האמל)⁵² ויוצרות אחרות ידועות פחות,⁵³ אלא הנשים היהודיות בכלל, ואיזה תפקיד מילאה ספרות יידיש הישנה בחייהן ובגיבוש עולמן הרוחני מילדותן.

⁵¹ עליה ראו: חנא שמרוק, 'הסופרת היהודית הראשונה בפולין: רבקה בת מאיר טיקטינר וחיבוריה', גלעד, ד-ה (1978), עמ' 13-23; Frauke von Rohden (ed. with an introduction and commentary), *Meneket Rivkah: A Manual of Wisdom and Piety for Jewish Women by Rivkah bat Meir*, Samuel Spinner (trans.), Philadelphia 2008.

⁵² ראו לעיל, הערה 3.

⁵³ ראו: קארמאן (לעיל, הערה 49), עמ' 38-5, xxvii-xlvi.